

Yusif YUSİFOV,
ADPU-nun Azərbaycan
Dilçiliyi Kafedrasının dosenti,
ümumi dilçilik ixtisası üzrə
professor

(Əvvəli ötən sayımızda)

Onun fikrincə, bu onunla izah edilə bilər ki, uşaq doğulandan əvvəl atası dünyasını dəyişmiş, onun adını yeni doğulan uşağa vermişlər. Tat Səfər, ləzgi Mustafa kimi adlarla rastlaşmanın da səbələri vardır. Müəllif belə adlara rast gəlinməsinə onların daşıyıcılarının etnik mənsubiyyəti ilə əlaqələndirmişlər. (1,s 24)

Fikrimizcə, belə antroponimlər də onomastik leksikada ayrıca, müstəqil lay və sistem təşkil edən antroponimik söz qrupudur.

Tat, Ləzgi kimi sözlər onların daşıyıcılarının etnik mənşəyinə işarə edən antroponimik söz qrupunda I tərəf (komponent) ikincini təyin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Qazax nahiyyəsinin kəndlərində belə strukturlu antroponimlərə çox rast gəlinir. Məsələn, mənim uşaqlığım, yeniyetməlik və gənclik illərimin keçdiyi Xanlıqlar və Cəfərli kəndlərində göstərilən antroponimik söz qruplarına çox rast gəlinir. Məsələn, Xanlıqlarda: Dəli Qoca, Xan Camal, Yaltaq Mehdi, Kor Mustafa, Tat Vəli, Bıqlı Mustafa, Çil Osman, Zım Aşot, Eşşək Bəkir və s.

Bala Cəfərli kəndində: Tənbəl İrvaham, Dəli Cahangir və s. Çox güman ki, XVIII əsrdə də I tərəfi II tərəfi etnik mənşə, mənsubiyyət baxımından (cəhətdən) təyin edən söz qrupundan başqa digər cəhətdən də təyin edən söz qrupları olmuşdur. Ancaq haqqında danışdığımız kitab dilçiliyə aid əsər deyildir. Əsərin müəllifi Nazir müəllim də dilçi yox, kimya üzrə fəlsəfə doktorudur. Bunu nəzərə alıb həmin kitabdan dilçiliyə dair məlumat tələb edilməməlidir. Lakin buna baxmayaraq oradan dillə,dilçiliklə bağlı maraqlı bilgiler əldə etmək mümkündür.

Nazir Əhmədlinin tərcümə və tərtib etdiyi, qeydlər verdiyi kitabın xarakterini, ideya-məzmunun yönümünü nəzərə alıb müxtəlif elm sahələrinə aid materiallara da toxunması, müəyyən anlayışlarla bağlı məlumat verməsi, terminlərə münasibət bildirməsi onun ensklopedik zəkalı ziyalı alim olduğunu söyləməyə əsas verir. Tədqiqatçının 1860-cı illərdə konkret coğrafi nahiyyəyə aid geniş yayılmış adları barədə məlumat verməsi və həmin adları diqqətə yönəltməsi dilçiliyin onomalogiya şöbəsi üçün faydalı, xeyrli materiallardır.

Müəllif araşdırdığı nahiyyədə ən geniş yayılmış adların bunlar olduğunu göstərir: Məmməd, Alı, Həsən, Mustafa, Hüseyn, Nəsim, Nəbi, Qasım, Yusif, Qulu, Xəlil, İsmayıl, İbrahim və b. Qazax nahiyyəsində “Əli adının bir qayda olaraq Alı, Məhəmməd adının Məmməd şəklində işlədildiyi deyilir. Amma aydın şəkildə Məhəmməd və Əli adlarının da olduğu diqqətə çatdırılır. Nazir Əhmədli sənədin tərtib edildiyi rus dilində Məhəmməd və Məmməd Əli və Alı adları

eyni cür yazıldığına görə kimin adının Əli, yoxsa Alı, Məhəmməd, yoxsa Məmməd olduğunu deməyin çətin olduğunu diqqətə çatdırır.

O, Həcc, Məshəd və Kərbəla ziyarətində olanlara nadir hallarda rast gəlindiyini, lakin bununla belə Qazax nahiyyəsində Hacı, tərkibində Hacı adı işlənən Hacıməmməd, Hacımahmud və s kimi mürəkkəb adların geniş yayıldığı haqqında məlumat verir. (1,s 24-25)

Kitabın müəllifi başqa mahallarla müqayisədə Qazax nahiyyəsində ayaqmal adların geniş yayıldığını söyləmiş və ayaqmal adlarına aşağıdakılar aid edilmişdir.

Qara Cəlil, Göy Məmməd, Keçəl Vəli, Sarı Xəlil, Kosa Əhməd, Gödək Süleyman, Kar Ali, Çolaq Qara, Çöp Hüseyn, Göy Vəli, Sarı Ali, Day Vəli, Kötük Ali, Çal Yusif, Nazik Ali, Yekə Vəli və s. Qazax nahiyyəsinin onomastikasında şəxslərin peşəsini, sənətini bildirən xüsusi adlarında müəyyən yer tutduğunu göstərən tədqiqatçı belə onomastik vahidlərə bunları misal vermişdir: Dəllək Ali, Qazı Bayram, Dəmirçi Əhməd, Satıcı Vəli, Usta Abdulla, Çoban Allahverdi, Dərzi Məmməd, Carçı Ali, Ruhani zümrəsinə mənsub şəxslərin linqvistik göstəricilərini peşə, sənət anlamalı söz qrupuna daxil etməyi mümkün saymış və Molla Axund və Əfəndi sözlərini nümunə vermişdir.

Müasir Azərbaycan dilində o dövr koknret coğrafi bölgələrə məxsus siyahı və yazılı nitqdə işlənilmiş tematik söz qruplarının davam və inkişaf etdirilərək işlənildiyini görürük. Belə faktlar ümumxalq dilinin seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılmaqla normaya salınmış, cıllanmış qolunda - ədəbi dildə yəni mədəni tələblərə yerində cavab verən şifahi, yazılı ünsiyyət prosesində bəhrələndirilən onomastik vahidləri özündə yaşadan,qoruyan və inkişaf etdirən Azərbaycanın coğrafi nahiyyələrinin rolu böyükdür. Bu baxımdanda kimya üzrə fəlsəfə doktoru, zəhmətkeş araşdırıcı Nazir Əhmədlinin Azərbaycanın bir neçə coğrafi-nahiyyələrinin komeral təsirlərinə dair ardıcıl axtarışları, böyük səbri, iradəsi hesabına tərtib etdiyi məzmunlu, möhtəşəm kitablar dilçilik elmini də dəyərli faktlarla zənginləşdirən bilgilərlə, faktlarla dolğundur. Nazir Əhmədli sazın, sözün ən geniş yayıldığı mahallardan biri kimi tanınan Qazax nahiyyəsində 1860-cı ilə aid arxiv sənədlərində, tarixi materiallarda "aşiq" və "şair" epiteti -bədiü təyinli bir nəfərin də adının qeydə alınmasına, tanınmasına rast gəlməməsinin maraq doğurduğunu deməkdə haqlıdır.

Doğurdan da, aşıqların, şairlərin yurdu sayılan bir bölgədə- yerdə aşiq, şair olanların adlarının əvvəlində həmin epitetlərin işlənməməsi nəinki maraqlıdır, təəcüblüdür, heyrətləndiricidir. Bəlkə də Qazax oxuyanların, çalanların, eləcə də şairlərin Vətəni, yurdu olduğuna görə onların adlarının önündə aşiq,şair sözlərini işlətməyə ehtiyac duyulmamışdır.

Halbuki, bir sıra Komeral təsvirlərdə Aşiq Allahverdi Osman oğlunun (Ağ Aşiq), Aşiq Söyün Kərbəlayı Qurban oğlunun, Aşiq Çoban Aşiq Söyün oğlunun, Aşiq Qaranın, Şair Mustafanın və başqalarının adlarına vaxtı ilə rast gəldiyini deyən Nazir Əhmədlinin bu cür hallarla bağlı aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulan məsələlər üzərində düşünməsinə təbii baxılmalıdır.

Daha çox türk mənşəli və günümüzdə az rast gəlinən adlarında olduğu ondan maraq doğurur: Göycə, Göycəli, Çalvadar,Durmuş,Pambıqbaş, Yekə, Qarayekə, Yanqulu, Salif, Cuvar, Cülük, Çopur, Qaya, Baya, Qaragöz, Aman, Dərçi, Civiş, Carçı, Çandır, Tərif, Baydı,

Daşgil, Çıraq, Oğru, Qarapaça, Şeyran, Nouxtabənd, Eybəki, Xəyal və s. Göycə və Göycəli adlarının həmin adların daşıyıcılarının ataların buraya Göycə mahalından köçüb gəlmələri ilə bağlı qoyulduğu daha çox güman edilir. (s 26)

Nazir Əhmədli Şıxlı kəndində rast gəldiyi Elçibəy adının xüsusi maraq doğurduğunu diqqətə çatdırır. Onun fikrincə, bu şəxs din daşıyıcısı, Hacı və Qasım qardaşlarının atasıdır. 1788-ci ildə doğulan Hacinın yaşının onların atasının adının təxminən 1760-cı illərdə qoyulduğunu göstərdiyi qeyd edilir.. Müəllifin bu və ya digər şəxs adının etnoqraflar, dilçilər üçün maraq doğuracağı qənaətinə gəlməsində böyük həqiqət vardır.

Kameral təsvirdə Salahlı kəndindən Sibirə sürgün edilən 3 nəfərin adının qeyd edildiyi, bunların 24 yaşlı Yusif Məmmədxəlil oğlu, 30 yaşlı Molla Mahmud Yusif oğlu və 46 yaşlı Mansur Mustafa oğlu olduğu göstərilmiş. Sürgün səbəbi göstərilməsə də, bu şəxslərdən birinin Molla olması burada siyasi səbəb axtarmaq ehtimalını artırır. Sürgünün səbəbinin müridizmlə, Nəqşbəndlik təriqəti ilə bağlı olduğunu düşünmək olar fikri irəli sürülür.

Nazir Əhmədli sufizm cərəyanlarından biri sayılan nəqşibəndlik təriqətinin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mir Həməzə Seyid Nigarinin xəlifələrindən Hacı Mahmud Əfəndinin Qazax rayonunun Aslanbəyli kəndində doğulduğunu və 1891-ci ildə orada vəfat etdiyini göstərmişdir. O, "Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani" kitabında həmin şəxsin barəsində belə bilgi (məlumat) verildiyinə diqqətə yönəlmişdir.

"Hacı Mahmud Əfəndi 1935-ci ildə Qazax rayonunun (Qazax distursiyasının-N.Ə.) Aslanbəyli kəndində anadan olmuşdur. Atası, Veysel Qarani adlı şəxsdir. Hələ 1863-cü ilin rəsmi rus hərbi sənədlərində İncəli Mahmud Əfəndi Türkiyə Quberniyasının müridləri içərisində qeyd olunur.

1874-cü ilə aid digər sənəd də isə Qazax qəzasındakı 3 kəndin sakinlərinin tamamilə Osmanlı dövlətinə köçmək istəyindən bəhs olunur. Görünür, həmin illərdə Hacı Mahmud Əfəndi Azərbaycanda məskunlaşaraq, Mir Həməzə (Seyid) Nigariyə intisab etmişdir. Həməzə Nigari seyr və sülükünü tamamlayan Hacı Mahmud Əfəndiyə icazənamə vermiş və Qazax bölgəsində irşad etməsini istəmişdir.

Mahmud Əfəndi Aslanbəyliyə qayıtmış, bir müddət sonra Həcc ziyarətinə getmişdir. O, Həməzə Nigarinin qəbri üzərində türbə və məscid inşa edilməsinin əsas təşəbbüskarı olmuşdur." (s 27) Araşdırıcının əsaslandığı, bəhrələndiyi-qaynaq M.Məhəmməd Cəlilin və F. Xəlillinin "Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani" kitabıdır. (Bakı: 2003, səh.76-77).

Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında kameral təsvir (kameralnoe opisanie) adı ilə tanınan, verilən sənədlərin hazırlanmasının idarəetmə ehtiyaclarından və iqtisadi səbəblərdən meydana gəldiyi deyilmişdir. Ərazisi genişləndikcə imperiyanın bütövlükdə və ayrı ayrı əyalətlər üzrə idarə edilməsi də mərkəzi hakimiyyət qarşısında yeni və ciddi məsələlər qoyduğu, qaldırdığı diqqətə çatdırılmışdır. Haqqında danışılan tarixi qaynaqda imperiyanın əhalisi, torpaqları, yeraltı və yerüstü zənginlikləri, iqtisadi potensialı, gəlir gətirən sahələri və s. barədə əldə tam, dəqiq məlumat olmadıqca qarşıya çıxan problemlərin həllinin mümkünslüzlüyünün ortaya çıxdığı fikri irəli sürülmüş, bunun da öz növbəsində təbii olaraq, Rusiyada statistikanın yaranmasına, onun elmi, praktik əsaslarının formalaşmasına zəruri tələbat do-

ğurduğu barədə məlumat verilmişdir. Müəllifin fikrincə, əslində Rusiya imperiyasında bu prosesin XIX əsrin əvvəllərində başladığını söyləmək mümkün sayılır. Xüsusilə, imperator I Aleksandrın dövründə dövlət idarəçiliyi sahəsində M.M. Speranskinin rəhbərliyi ilə aparılan geniş islahatlar çərçivəsində statistikanın bir elm və praktiki sahə kimi formalaşmasına və Rusiyanın daxili həyatında aparıcı Avropa ölkələrində təcürbədən keçirilmiş üsulların tətbiqinə ciddi diqqət yetirildiyi bildirilmişdir. Rus cəmiyyətində bu yeniliklərin önəmli təsvirini Y. Zyablovski 1808-c ildə nəşr etdirdiyi "Rusiya imperiyasının statistik təsviri" adlı kitabında belə izah etmişdir. "Statistikanın faydası barədə çox danışmağa gerek yoxdur. Bunu demək kifayətdir ki, o, vətəndaş cəmiyyətini onların daxili durumuna görə dolğun və tam şəkildə təsvir etməklə bizə xalqın rifahı haqqında düzgü bilgi verir." (1, 4-6)

Kameral təsvirlərin, ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarında vergiyə cəlb edilən əhali və təsərrüfat obyektləri barədə ilkin statistik məlumatı təmir edəcək rəsmi dövlət sənədləri rolunu oynadığı, onların tətbiqi qaydalarının hər dəfə imperatorun fərmanı və hökumətin qərarı ilə müəyyən edildiyi göstərilmişdir. "Qazax nahiyyəsinin kameral təsviri" kitabının 6-cı səhifəsində oxuyuruq: "Məsələn, Cənubi Qafqaz bölgələrinin ("Zaqafqaziya diyarının" ("Zaqavkazskiy kray") kameral təsvirinin tərtibi ilə bağlı məsələ Nazirlər Komitəsinin 9 aprel 1829-cu il toplantısında müzakirə edilməmiş və müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə bu işlərin aparılmasında yerli torpaq sahiblərinin (ağalar, sultanlar, bəylər) rus məmurlarına görəkli yardım göstərmələri barədə qərar qəbul edilmişdi. Sənəddə qeyd olunduğu kimi "Rusiya imperiyasına aid olan Zaqafqaziya əyalətlərində önəmli gəlir qaynağı ola biləcək zənginliklərin mövcudluğu və onlar haqqında əldə olan məlumatın qeyri-müəyyənliyi maliyyə nazirini 1827-ci ilin əvvəlində imperator zati alilərindən o diyara maliyyə sahəsində mövcud məlumatların yoxlanması və əlavə bilgilərin toplanması məqsədilə bir məmurun göndərilməsi barədə müraciət edib icazə almağa vadar etdi" (s 6). Hökumətin qərarında vergidən yayınma, vergi ödəyəcək insanların adlarının göndərilməsinə, qeydiyyatdan kənarda qalmağa təşəbbüs göstərilməsinə pis münasibət göstərilməsi, bunların qarşısının alınması üçün belə şəxslərə qarşı ciddi, sərt cəza və cərimələr tətbiq edilməsinin qərarı alındığı, eyni zamanda kameral təsvirin məqsəd və vəzifələri ilə yerli əhəlinin tanış edilməsi, bilgiləndirilməsi, siyahıya alınma qaydalarının tətbiqi, onun üç şəkildə- Azərbaycan ("tatar"), rus və gürcü dillərində çap olunub yayılması, bu qaydaların kilsədə, məclislərdə oxunması ilə bağlı göstəriş verilməsi haqqında məlumatların kitabda öz əksini tapdığını görürük. Çar hökumətinin qərarında rəsmi göstərişlərin, "təlimatnamələrin" erməni dilində çapı barədə heç bir məlumatın olmamasının maraq doğurduğu bildirilir. Siyahıyaalınmanın erməni dilində çap edilməməsinin səbəbinə dair kitabda yazılanlar inandırıcıdır. Onunla bağlı yazılanları diqqətə çatdırmağı lazım bilirlik. "Görünür, Cənubi Qafqazda dövlətçilik ənənəsinə sahib olmayan ermənilər uzun müddətdən bəri dövlət əhəmiyyətli qərarlar barədə gürcü və ya Azərbaycan dilində məlumat aldıqları və təbii olaraq bu dillərə bələd olduqları üçün rus hökuməti bu dövrdə ermənəcə ayrıca sənədlərin çap olunmasına ehtiyac duymamışdı.

(Davamı var)